

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

БОНДАР Марія Юріївна

УДК 342.573(477)

**КОНСТИТУЦІЙНИЙ РЕФЕРЕНДУМ:
ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА**

спеціальність 12.00.02 – конституційне право;
муніципальне право

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національному університеті «Одеська юридична академія» Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник доктор юридичних наук, професор
МІШИНА Наталя Вікторівна,
Національний університет
«Одеська юридична академія»,
професор кафедри конституційного права

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
САВЧИН Михайло Васильович,
Ужгородський національний університет,
директор НДІ порівняльного публічного
права та міжнародного права;

кандидат юридичних наук, доцент
БОРИСЛАВСЬКА Олена Марківна,
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
доцент кафедри конституційного права

Захист відбудеться 23 березня 2017 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.086.01 Національного університету «Одеська юридична академія» за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Фонтанська дорога, 23.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Національного університету «Одеська юридична академія» за адресою: м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

Автореферат розісланий « 21 » лютого 2017 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. Р. Біла-Тіунова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сьогодні в Україні триває конституційна реформа, яка передбачає оновлення багатьох сфер державного та суспільного життя. З метою підвищення економічної, соціальної та духовної стабільності, для забезпечення належної реалізації принципів верховенства права та пріоритетності прав людини, для розвитку громадянського суспільства необхідним є активне залучення Українського народу до вирішення питань загальнодержавного значення, у т. ч. за допомогою безпосередньої демократії. Роль інститутів безпосередньої демократії в сучасному українському суспільстві підвищується з урахуванням євроінтеграційних прагнень України.

Конституцією України у ст. 5 утверджено пріоритетність безпосереднього народовладдя, визначено носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні народ, у ст. 69 передбачено, що народне волевиявлення здійснюється в т. ч. через таку форму безпосередньої демократії, як референдум, а розділом XIII установлено, які зміни до Основного Закону приймаються виключно через референдум. Тим самим утворено підґрунтя для впровадження в національну демократичну практику конституційних референдумів.

Конституційні референдуми є механізмом, який може надати реальну змогу Українському народові реалізовувати свої політичні права, зокрема здійснювати установчу владу шляхом прийняття змін до Конституції України або прийняття її нової редакції, оскільки завдяки схваленню Основного Закону чи змін до нього народом Конституція набуває найбільшої легітимності. Однак навколо конституційних референдумів в Україні точаться гострі дискусії. Це пов'язано здебільшого з історичним досвідом: підготовка, проведення та імплементація результатів конституційного референдуму 16 квітня 2000 р. поставили перед національною наукою конституційного права та практикою низку проблемних питань, багато з яких і досі не отримали свого вирішення (наприклад, значна кількість прогалин у законодавстві щодо механізму проведення референдуму). У зв'язку з цим суттєве значення для розвитку конституційних референдумів має вдосконалення їх нормативно-правової бази, заповнення прогалин у законодавстві, усунення можливих колізій, оскільки чинний Закон України «Про всеукраїнський референдум» містить суперечності та недоліки, які потребують доопрацювання та законодавчого виправлення, тому подальші дослідження конституційних референдумів є перспективними.

Конституційні референдуми в Україні поки що не досліджувалися на монографічному рівні. В українській юридичній літературі залишається малодослідженим навіть інститут референдумів у цілому. Референдумам присвячено дисертації В. Л. Федоренка «Конституційно-правові основи

всеукраїнського референдуму: проблеми теорії та практики» (1999), А. О. Янчука «Проведення референдумів в Україні (конституційно-правові аспекти)» (2009), М. В. Оніщука «Конституційні основи референдної демократії» (2010), С. М. Дерев'янка «Референдум як демократичний політичний інститут: світовий досвід і Україна» (2012). Однак жодна з цих праць не ґрунтується на чинному на теперішній час законодавстві, не має своїм предметом виключно конституційні референдуми, не охоплює світової, у т. ч. європейської, практики з цього питання.

Зазначене зумовило вибір теми та мету дисертаційного дослідження, її наукову новизну і практичне значення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках науково-дослідної теми кафедри конституційного права «Конституційна модернізація та реформування в Україні», що пов'язана з планом наукових досліджень Національного університету «Одеська юридична академія» на 2011–2015 рр. «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку української державності та права» (державний реєстраційний номер 0110U000671) та науково-дослідної теми кафедри конституційного права «Конституційна реформа та модернізація в умовах інтеграційного розвитку України», що пов'язана з планом наукових досліджень Національного університету «Одеська юридична академія» на 2016–2020 рр. «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» (державний реєстраційний номер 0116U001842).

Мета і задачі дослідження. Мета роботи полягає в характеристиці конституційних референдумів в Україні й у зарубіжних країнах та формулюванні пропозицій з удосконалення національного конституційного законодавства про них.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення таких **задач**:

дослідити генезу виникнення і розвитку конституційних референдумів у світі та в Україні;

визначити поняття «конституційний референдум» у широкому розумінні та у вузькому розумінні;

виявити ознаки та види конституційних референдумів, у т. ч. в Україні;

виявити особливості застосування до конституційних референдумів принципів конституціоналізму та принципів безпосередньої демократії;

угрупувати світові та європейські міжнародні документи про конституційні референдуми, визначити відповідність їм чинного законодавства України;

охарактеризувати національне законодавство України про конституційні референдуми і сформулювати пропозиції щодо

вдосконалення національного законодавства про конституційні референдуми зокрема та про референдуми в цілому;

запропонувати процедуру прийняття нової редакції Конституції України із застосуванням референдуму та відповідні зміни до Основного Закону;

узагальнити основні проблеми, які зумовили невдалий досвід проведення конституційного референдуму 16 квітня 2000 р., та сформулювати на підставі критичного дослідження досвіду українського конституційного референдуму 16 квітня 2000 р. пропозиції щодо подальшого вдосконалення українського законодавства про конституційні референдуми;

охарактеризувати досвід проведення конституційних референдумів у державах Європейського Союзу та запропонувати напрями реформування законодавства України з урахуванням їх досвіду.

Об'єктом дослідження є референдум як форма безпосередньої демократії.

Предметом дослідження є конституційний референдум: теорія та практика.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження є система взаємопов'язаних концептуальних принципів, методологічних підходів та методів, які дають змогу повно та всебічно дослідити теоретичні й практичні основи конституційних референдумів. Діалектичний підхід у дисертаційному дослідженні дає змогу обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки між проведенням конституційних референдумів та наслідками, які щодо цього виявляються в тій чи іншій державі, дослідити процеси диференціації та інтеграції, а також постійну суперечність між сутністю і явищем такого різновиду народовладдя, як конституційний референдум, визначити його зміст і форму, об'єктивно оцінити практику проведення конституційних референдумів в Україні та в зарубіжних країнах (п.п. 1.1, 1.2, 3.1, 3.2). Аксіологічний підхід у роботі застосовано при дослідженні конституційного референдуму як форми безпосередньої демократії та висвітленні перспектив його застосування (п.п. 1.2, 1.3, 2.2, 3.1). За допомогою системного та сутнісного підходу вдалося дослідити поняття, ознаки та види конституційних референдумів (п. 1.2). Інтегративний підхід у дисертаційному дослідженні використано при аналізі міжнародних стандартів конституційних референдумів та практики проведення конституційних референдумів у країнах Європейського Союзу (п.п. 2.1, 3.2). При дослідженні генези конституційних референдумів використано метод конкретно-історичного аналізу, а також логічний метод, за допомогою якого відтворено історичний процес зародження та розвитку конституційних референдумів у його теоретичній формі (п. 1.3). Порівняльно-правовий метод використано для зіставлення нормативного регулювання та практики

проведення конституційних референдумів в Україні та в інших державах, що сприяє розширенню сфери знань з досліджуваного предмета (п.п. 1.1, 3.2). У процесі дослідження поняття, ознак та видів конституційного референдуму широкого використання зазнали методи аналізу і синтезу (п.п. 1.2, 1.3, 2.2, 3.1, 3.2). Статистичний метод у роботі використано переважно при дослідженні підсумків проведення конституційних референдумів в Україні та зарубіжних країнах (п.п. 3.1, 3.2).

Теоретичною основою дисертації послужили наукові розробки, пов'язані з проблематикою референдумів, таких дослідників, як М. В. Баглай, Ю. Г. Барабаш, В. Р. Барський, Г. Я. Буртяк, С. М. Дерев'янка, Ж.-П. Жакке, В. Т. Кабишев, Ю. М. Кириченко, К. Кобах, Д. С. Ковриженко, В. П. Колісник, І. Б. Коліушко, В. В. Комарова, В. Ф. Коток, Л. Т. Кривенко, О. Д. Крупчан, М. М. Куряча, Л. Ле Дюк, В. В. Маклаков, Т. Маколей, В. В. Масич, В. О. Міхальов, Е. Б. Мухамеджанов, М. В. Онішук, К. О. Павшук, В. Ф. Погорілко, А. О. Селіванов, Г. В. Синцов, О. В. Совгіря, І. П. Трайнін, С. В. Троїцький, В. А. Туманов, В. Л. Федоренко, В. М. Шаповал, А. О. Янчук та ін. Автор також спиралася на праці публічно-правового спрямування таких учених: Ю. М. Бисага, Л. Р. Біла-Тіунова, О. М. Бориславська, К. М. Вітман, І. П. Голосніченко, В. В. Дудченко, С. В. Ківалов, В. П. Крижановський, А. Р. Крусян, Н. В. Мішина, Ю. М. Оборотов, М. П. Орзіх, П. М. Рабінович, М. В. Савчин, О. Ф. Скакун та ін.

Нормативно-правовою базою дисертаційного дослідження є: Конституція України та закони України, підзаконні акти органів державної влади, законодавство зарубіжних країн (Австрії, Данії, Іспанії, Норвегії, Словаччини, Франції, Швейцарії та ін.).

Емпіричну основу дослідження становлять практика розгляду справ Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції, довідкові видання, матеріали засобів масової інформації, у т. ч. щодо конституційних референдумів у Австралії, Алжирі, Бахреїні, Вірменії, Греції, Ефіопії, Італії, Польщі, Португалії, Румунії, Угорщині, Франції, Швейцарії та ін.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим у вітчизняній конституційно-правовій науці монографічним дослідженням конституційних референдумів. У ході дисертаційного дослідження отримано результати, що відзначаються науковою новизною, а саме:

уперше:

виокремлено конституційні референдуми в широкому розумінні та у вузькому розумінні, сформульовано дефініції цих понять;

обґрунтовано недоцільність виокремлення принципів конституційних референдумів, натомість охарактеризовано особливості застосування при підготовці та проведенні конституційних референдумів таких принципів конституціоналізму, як: верховенство права, пріоритетність прав людини перед інтересами держави, конституційна законність, демократизм, та таких

принципів безпосередньої демократії, як: загальність, рівність, законність, пряме волевиявлення, вільна участь у загальнодержавному референдумі, таємне голосування, особиста участь у голосуванні, однократність голосування;

класифіковано зміни та доповнення до Конституції України в залежності від наявності вимоги їх затвердження на всеукраїнському референдумі;

набули подальшого розвитку:

характеристика ознак українського конституційного референдуму, зокрема: а) конституційний референдум призначає тільки президент; б) волевиявлення народу на конституційному референдумі має вирішальний характер; в) за правовою (юридичною) силою рішень конституційний референдум є імперативним;

класифікація конституційних референдумів у залежності від необхідності надання їх рішенням правової форми на: а) прямі, рішення яких не потребують нормативного оформлення (затвердження парламентом, іншим органом або органами публічної влади); б) опосередковані;

пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства України у сфері конституційних референдумів, з урахуванням невідомого досвіду українського конституційного референдуму 16 квітня 2000 р., та відповідної судової практики;

запропоновано:

авторський порядок прийняття нової редакції Конституції України через референдум, який складається з таких стадій: а) ініціювання прийняття нової редакції Конституції України і формування Конституційної Асамблеї; б) розробка тексту нової редакції Конституції України Конституційною Асамблеєю; в) голосування за проект Конституції України у Верховній Раді України; г) проведення референдуму для схвалення проекту Конституції України; д) набрання чинності Конституцією України;

встановити конституційну відповідальність для вищих посадових осіб держави за порушення референдного законодавства у вигляді дострокового припинення повноважень посадової особи або складу державного органу;

внесення змін до чинного законодавства України з урахуванням: а) європейських стандартів у сфері конституційних референдумів; б) досвіду українського конституційного референдуму 16 квітня 2000 р.; в) досвіду конституційних референдумів у зарубіжних країнах, зокрема Бельгії, Данії, Ірландії, Франції.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що воно може бути використано у:

науково-дослідній сфері – при розробці проблематики конституційних референдумів, у т. ч. українського конституційного референдуму 16 квітня 2000 р. зокрема, а також референдумів у цілому, у т. ч. у зарубіжних країнах;

правотворчій діяльності – для вдосконалення норм Конституції України та Закону України «Про конституційний референдум», що регулюють проведення конституційних референдумів;

правозастосовній діяльності – у нормопроєктній діяльності та при підготовці всеукраїнського референдуму в разі внесення змін та доповнень або прийняття нової редакції Конституції України;

навчальному процесі – при підготовці відповідних розділів, підручників, посібників, практикумів з навчальних дисциплін: «Конституційне право України», «Конституційне право зарубіжних країн», «Юридична деонтологія», спецкурсів, присвячених формам безпосередньої демократії, а також правам людини. Окремі положення дисертаційного дослідження використовувалися під час проведення лекцій та практичних занять у Національному університеті «Одеська юридична академія».

Апробація результатів дослідження. Положення і висновки дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Теоретичні та практичні аспекти дослідження доповідались на: II Міжнародно-практичній конференції «Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі» (м. Житомир, 10 квітня 2014 р.); міжнародно-практичній конференції «Теорія і практика сучасної юриспруденції» (м. Київ, 19–20 грудня 2014 р.); міжнародній практичній конференції «Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України» (м. Одеса, 15–16 травня 2015 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання розвитку державності та правової системи в сучасній Україні» (м. Запоріжжя, 30–31 жовтня 2015 р.); міжнародно-практичній конференції «Юридична наука та практика: виклики сучасних євроінтеграційних процесів» (м. Братислава, 27–28 листопада 2015 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції» (м. Одеса, 20 травня 2016 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладено у 12 публікаціях, з яких 5 опубліковані у фахових спеціалізованих виданнях з правових наук, що входять до затвердженого переліку, 1 – у зарубіжному науково-періодичному виданні та 6 – у тезах доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура роботи визначена метою, завданнями, предметом дослідження та складається із вступу, трьох розділів, які поділено на 7 підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 220 сторінок, із них основного тексту 191 сторінка. Список використаних джерел містить 231 найменування і розміщений на 29 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** охарактеризовано актуальність теми дослідження, ступінь її наукової розробленості, зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, визначено об'єкт, предмет, мету та задачі дисертаційного дослідження, його методологію, теоретичну та нормативно-правову базу, обґрунтовано наукову новизну та практичне значення дисертаційного дослідження, надано інформацію про апробацію результатів дослідження та його структуру.

Розділ 1. «Доктринально-історичні засади конституційних референдумів» складається з трьох підрозділів, у яких проаналізовано історію зародження та розвитку конституційних референдумів, надано поняття, ознаки конституційних референдумів, проведено їх класифікацію та досліджено особливості змісту принципів конституціоналізму та безпосередньої демократії щодо конституційних референдумів.

У **підрозділі 1.1. «Генеза конституційних референдумів: національний та зарубіжний досвід»** досліджено зародження референдумів у світі та резюмовано, що саме віче заклало основи для формування правової свідомості наших предків та розвитку референдної демократії в Україні.

Встановлено зв'язок між поширенням конституційних референдумів у світі та другим етапом конституційного розвитку, для якого характерним є закріплення в Основних Законах соціальних, економічних та культурних прав особистості. Доведено, що до цього історичного періоду належать перші спроби нормативного закріплення референдумів в Україні (ст. 32 Статуту про державний устрій, права і вольності Української Народної Республіки).

На підставі дослідження практики використання в зарубіжних країнах референдумів як таких, та особливо конституційних референдумів, виявлено, що, як і будь-яке правове явище, референдуми в цілому та конституційні референдуми зокрема не можуть бути оцінені однозначно позитивно чи негативно. Зокрема, досвід зарубіжних країн свідчить про те, що існує багато прикладів як референдумів, на яких народ виступав реальним джерелом влади, так і таких референдумів, на яких влада використовувала референдуми для узурпації влади. Обґрунтовано, що в державах з антидемократичними режимами конституційні референдуми, у разі їх проведення, використовувались для узурпації влади та легітимації Основного Закону держави, у той час як у державах з демократичними режимами прийняття Основного Закону шляхом всенародного референдуму підвищувало авторитет як цієї форми безпосередньої демократії, так і конституції в суспільстві. Проаналізовано та узагальнено досвід організації та проведення конституційних референдумів Австралії,

Алжиру, Бахрейну, Греції, Данії, Конго, Ліберії, Мадагаскару, Нікарагуа, ПАР, Того, Філіппін, Франції, Швейцарії та ін.

У *підрозділі 1.2. «Поняття, сутність та види конституційних референдумів»* проаналізовано доктринальні визначення поняття референдуму та з урахуванням ознак, які притаманні конституційним референдумам, запропоновано розглядати конституційні референдуми в широкому та вузькому розумінні. Суть виділення референдумів у широкому та у вузькому розумінні полягає в тому, що за приписами Закону України «Про всеукраїнський референдум» убачається, що конституційний референдум може проводитись щодо схвалення нової редакції Конституції України, внесення змін до Конституції України, скасування, втрати чинності чи визнання нечинним закону про внесення змін до Конституції України. Виявлено, що під такі законодавчі характеристики в Україні підпадає тільки всеукраїнський референдум 16 квітня 2000 р. Доведено, що з урахуванням ознак, притаманних конституційному референдуму, конституційний референдум може розглядатися ширше, ніж визначено в законі, а саме як форма безпосередньої демократії та легітимний спосіб реалізації народного суверенітету на загальнодержавному рівні, спрямований на схвалення принципів державного і суспільного ладу, прав і свобод людини і громадянина. Широке розуміння конституційного референдуму дозволяє визначити всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. саме як конституційний референдум у зв'язку з його опосередкованим впливом на зміст Основного Закону України та застосовувати позитивний досвід його проведення для подальших доктринальних досліджень конституційних референдумів.

Ознаки конституційного референдуму досліджено за двома напрямками: а) ознаки, що притаманні йому як різновиду загальнодержавних референдумів; б) ознаки, які відрізняють його від інших видів референдумів. Обґрунтовано, що остання група ознак у кожній країні має свої особливості (наприклад, в Україні конституційні референдуми призначаються тільки президентом, вони завжди є вирішальними та імперативними).

На підставі запропонованих змін та доповнень до Конституції України в залежності від порядку їх прийняття українські конституційні референдуми класифіковано в залежності від змісту питання, що виноситься на всеукраїнський конституційний референдум, на референдум: а) на якому приймається нова редакція Конституції (конституційний референдум щодо повного перегляду Конституції); б) який вносить зміни до Конституції (конституційний перегляд щодо часткового перегляду Конституції).

Також запропоновано класифікувати українські конституційні референдуми в залежності від необхідності надання їх рішенням правової форми на прямі та опосередковані. Резюмовано, що опосередковані конституційні референдуми є нівелюванням демократичних традицій

народовладдя, та підсумовано, що конституційний референдум повинен мати пряму дію, а його результати не мають ставитись у залежність від узгодження або затвердження парламентом держави.

У підрозділі 1.3. «Принципи конституціоналізму та безпосередньої демократії в контексті конституційних референдумів» охарактеризовано, як принципи конституціоналізму та безпосередньої демократії виявляються в теорії та практиці конституційних референдумів. Досліджено поширення принципів, визначених у Законі України «Про всеукраїнський референдум» (загального права голосу, рівності, законності, прямого волевиявлення, вільної участі у всеукраїнському референдумі, таємності голосування, особистої участі в голосуванні, однократності голосування), на конституційні референдуми. Підсумовано, що при закріпленні цих принципів у Законі України «Про всеукраїнський референдум» було враховано зміст європейських стандартів проведення конституційних референдумів. Сформульовано висновок про відсутність необхідності виокремлення принципів конституційних референдумів як таких – доведено, що при їх організації та проведенні застосовуються деякі принципи конституціоналізму та принципи безпосередньої демократії. Виявлено, що в контексті організації та проведення конституційних референдумів найбільше значення мають такі принципи конституціоналізму, як верховенство права, пріоритетність прав людини перед інтересами держави, конституційна законність, демократизм. До принципів безпосередньої демократії, які мають особливості в контексті організації та проведення конституційних референдумів, віднесено: загальність, рівність, законність, пряме волевиявлення, вільна участь у загальнодержавному референдумі, таємне голосування, особиста участь у голосуванні, однократність голосування. Охарактеризовано особливості застосування цих принципів конституціоналізму та принципів безпосередньої демократії при організації та проведенні конституційних референдумів.

Розглянуто випадки проведення конституційних референдумів у зарубіжних країнах, коли принципи безпосередньої демократії можуть не застосовуватись, а саме: у Новій Зеландії – принцип законності, у Бельгії – принцип вільної участі в голосуванні, в Іспанії, Нідерландах, Франції, Швеції – принцип особистої участі в голосуванні.

Розділ 2. «Регламентація конституційних референдумів: міжнародні засади та українське законодавство» складається з двох підрозділів, у яких проаналізовано світові, європейські нормативні документи обов'язкового і рекомендаційного характеру та національне законодавство, що регулює проведення конституційних референдумів.

У підрозділі 2.1. «Міжнародні документи про конституційні референдуми та проблеми їх імплементації в Україні» доведено, що норми законодавства України про конституційні референдуми

відповідають положенням міжнародних правових документів, окремі норми яких стосуються конституційних референдумів. До числа таких документів віднесено Загальну декларацію прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про політичні та громадянські права 1966 р., Конвенцію про політичні права жінок 1952 р. Виявлено, що норми законодавства України про конституційні референдуми відповідають положенням єдиного документа Ради Європи обов'язкового характеру, окремі норми якого стосуються конституційних референдумів, – Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. та Першого протоколу до неї. При проведенні аналізу документів органів Ради Європи рекомендаційного характеру, що стосуються конституційних референдумів, наголошується на тих положеннях, які є актуальними при подальшому вдосконаленні законодавства України про конституційні референдуми (розглянуто Резолюцію Парламентської асамблеї Ради Європи № 1121 «Про інструменти участі громадян у представницькій демократії» 1997 р., Керівні принципи для конституційних референдумів на національному рівні, ухвалені Венеціанською комісією на 47-й сесії у 2001 р., Резолюцію ПАРЕ № 1353 (2003) «Про зміцнення демократичних інститутів як гарантії майбутнього демократії», Рекомендацію ПАРЕ 1704 (2005) 1 «Референдуми: на шляху до вироблення належної практики в Європі» та Кодекс належної практики щодо референдумів, ухвалений Радою з демократичних виборів та Венеціанською комісією в 2007 р.).

У підрозділі 2.2. «Українське законодавство про конституційні референдуми та перспективи його вдосконалення» обґрунтовано, що регламентація конституційних референдумів в Україні відповідає сучасному досвіду багатьох зарубіжних країн, а саме: у Конституції України врегульовано найважливіші питання, деталізація конституційних норм здійснюється у спеціальному законі про референдуми, норми якого конкретизуються в підзаконних актах. Угруповано рішення Конституційного Суду України, що містять офіційні тлумачення Основного Закону та водночас стосуються конституційних референдумів, на такі, що мають: 1) безпосереднє відношення до конституційних референдумів: рішення від 27 березня 2000 р. № 3-рп/2000 (справа про всеукраїнський референдум за народною ініціативою) у частині необхідності двох етапів процесу прийняття нової Конституції України на референдумі; рішення від 5 жовтня 2005 р. № 6-рп/2005 (справа про здійснення влади народу) у частині того, що влада народу є первинною, єдиною і невідчужуваною та здійснюється народом шляхом вільного волевиявлення, у т. ч. через вибори, референдум, інші форми безпосередньої демократії в порядку, визначеному Конституцією та законами України, та рішення від 16 квітня 2008 р. № 6-рп/2008 (справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі) у частині можливості прийняття Конституції України

на референдумі; 2) опосередковане відношення до конституційних референдумів: рішення від 11 липня 1997 р. № 3-зп (справа щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України ст. 98 Конституції України) у частині виключного права народу визначати та змінювати конституційний лад у державі відповідно до вимог ст. 5 Основного Закону. На підставі аналізу викладених у цих рішеннях правових позицій Конституційного Суду України доведено, що єдиний орган конституційної юрисдикції допускає можливість прийняття нового Основного Закону на всеукраїнському референдумі. Виявлено недоліки в українському законодавстві про конституційні референдуми та запропоновано шляхи їх усунення.

Розділ 3. «Практика організації та проведення конституційних референдумів» складається з двох підрозділів, у яких проаналізовано досвід проведення конституційних референдумів в Україні та в країнах Європейського Союзу.

У *підрозділі 3.1. «Український конституційний референдум 16 квітня 2000 р.: проблемні питання та наслідки»* узагальнено та надано правову оцінку підготовці та проведенню всеукраїнського конституційного референдуму 16 квітня 2000 р. Виявлено, що метою його проведення було вирішення конституційного конфлікту між центральними органами виконавчої влади, що тривав з набрання чинності Конституційним договором 1995 р., за допомогою розмежування повноважень шляхом внесення змін до Конституції України. Доведено, що, зважаючи на безуспішність усіх спроб імплементувати результати референдуму, конфлікт на підставі народного волевиявлення вирішити не вдалося. З урахуванням негативного досвіду референдуму 16 квітня 2000 р. надано критичну оцінку Закону України від 6 листопада 2012 р. «Про всеукраїнський референдум». Виявлено, що для подолання цих проблем вже зроблено такі кроки: а) закріплено в рішенні Конституційного Суду України у справі про здійснення влади народом від 5 жовтня 2005 р. № 6-рп/2005 та Законі України «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 р. можливість прийняття нової редакції Конституції на референдумі, що повністю відповідає приписам ст. 5 Основного Закону; б) визначено у ст. 95 Закону України «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 р. обов'язковість прийнятих на референдумі рішень та вказано про те, що результати референдуму не потребують подальшого затвердження органами державної влади; в) оновлено процесуальні норми проведення референдумів з урахуванням реалій правового життя сьогодення. Доведено, що в законодавстві України необхідно чітко врегулювати питання імплементатії або скасування результатів конституційного референдуму та закріпити юридичну відповідальність для вищих посадових осіб держави за порушення референдного законодавства.

У підрозділі 3.2. «Конституційні референдуми в зарубіжних країнах (на матеріалах держав-членів Європейського Союзу)» аргументовано, що адаптувати законодавство України про конституційні референдуми під право Європейського Союзу можливо лише за умови проведення його комплексної реформи. Доведено, що при проведенні такої реформи мають бути враховані не тільки європейські принципи та стандарти, але й позитивний та негативний досвід конституційних референдумів у державах-членах ЄС. Виявлено, що особливий інтерес для України на сучасному етапі суспільного та державного розвитку становлять: досвід Франції щодо визначення форми правління та її різновиду на конституційному референдумі, практика Ірландії щодо узгодження територіальних питань шляхом прийняття змін до конституції на референдумі, а також досвід Данії у частині формулювання тексту Основного Закону в лаконічний спосіб, що обумовить його стабільність після затвердження на референдумі.

Виявлено країни-члени ЄС, запозичення досвіду яких щодо референдумів у цілому є перспективним для подальшого вдосконалення законодавства України про референдуми. До них віднесено Бельгію (у частині заохочення територіальних громад до вирішення важливих питань місцевого життя на місцевих референдумах) та Францію (у частині погодження проектів конституційної реформи на референдумах).

На підставі конституційно-правового дослідження спроби прийняти Конституційний договір ЄС та ратифікувати його на національних референдумах сформульовано висновок про те, що проект нової конституції або змін та доповнень до чинного Основного Закону, який виноситься на референдум, доцільно викладати доступною пересічним громадянам мовою, формулювати компактно, водночас забезпечуючи підтримку через проведення широкої роз'яснювальної кампанії у ЗМІ.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні охарактеризовано конституційні референдуми в Україні й у зарубіжних країнах та сформульовано пропозиції з удосконалення національного конституційного законодавства про них. Головні науково-теоретичні та практичні результати дослідження викладені в таких висновках:

1. Конституційний референдум у широкому розумінні – це форма безпосередньої демократії та легітимний спосіб реалізації народного суверенітету на загальнодержавному рівні, спрямований на схвалення принципів державного і суспільного ладу, прав і свобод людини і громадянина. Конституційний референдум у вузькому розумінні – це різновид всеукраїнського референдуму, участь у якому беруть усі громадяни

України, наділені правом голосу, та із застосуванням якого схвалюється нова редакція, чи вносяться зміни до Конституції, або скасовується, втрачає чинність або визнається нечинним закон про внесення змін до Конституції.

2. Виявлено, що конституційному референдуму як різновиду загальнодержавних референдумів притаманні такі ознаки: а) він є пріоритетною формою безпосередньої демократії; б) він спрямований на зростання впливу народу при формуванні основоположних норм та принципів конституційного ладу та державної політики; в) брати участь у ньому мають право всі особи, наділені активним виборчим правом. Конституційному референдуму, у порівнянні із законодавчим та іншими видами референдумів, притаманні такі ознаки: а) він має за мету народне схвалення Конституції та змін до неї шляхом голосування; б) Конституція або зміни до неї, схвалені шляхом конституційного референдуму, наділені вищою легітимністю; в) процедура ініціювання, проведення та реалізація рішень, прийнятих на конституційних референдумах, визначається нормами Конституції, законів та інших нормативно-правових актів загальнодержавного значення; г) зміна чи скасування рішень, прийнятих на конституційному референдумі, здійснюється виключно шляхом проведення нового референдуму в порядку, встановленому Конституцією та законами. Конституційному референдуму в Україні додатково притаманні такі характерні риси: а) він призначається тільки президентом; б) волевиявлення народу на такому референдумі має вирішальний характер; в) за правовою (юридичною) силою рішень він є імперативним.

3. Зміни та доповнення до Конституції України класифіковано в залежності від наявності вимоги їх затвердження на референдумі на: а) зміни та доповнення, які вимагають обов'язкового затвердження всеукраїнським референдумом (до розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України»); б) зміни та доповнення, які не потребують затвердження всеукраїнським референдумом. Запропоновано класифікацію конституційних референдумів у залежності від необхідності надання їх рішенням правової форми на: а) прямі, рішення яких не потребують нормативного оформлення (затвердження парламентом, іншим органом або органами публічної влади); б) опосередковані.

4. Доведено відсутність необхідності виокремлення принципів конституційних референдумів. Щодо конституційних референдумів виявлено та охарактеризовано особливості змісту деяких принципів конституціоналізму (верховенства права, пріоритетності прав людини перед інтересами держави, конституційної законності, демократизму) та деяких принципів безпосередньої демократії (загальності, рівності, законності, прямого волевиявлення, вільної участі в загальнодержавному референдумі,

таємності голосування, особистої участі в голосуванні, однократності голосування).

5. Узагальнено основні проблеми, які зумовили невдалий досвід проведення конституційного референдуму 16 квітня 2000 р.: а) значна кількість прогалин у законодавстві щодо механізму проведення референдуму та правової природи рішень, прийнятих на референдумі; б) недоопрацьованість формулювання питань, винесених на референдум, що призвело до їх нечіткості та двозначності трактування наданих відповідей; в) недооцінка важливості роз'яснення громадянам України сутності та змісту змін, за які пропонувалося проголосувати; г) відсутність чітко встановленого механізму імплементації рішення, прийнятого шляхом референдуму.

Запропоновано внести такі зміни до законодавства України:

1) викласти ч. 1 ст. 156 Конституції України в такій редакції: «Законопроект про внесення змін до розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України», а також до інших розділів Конституції за умови, що зміни стосуються обсягу прав людини або спрямовані на зміну конституційного ладу, подається до Верховної Ради України Президентом України або не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України, затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України»;

2) доповнити ст. 156 Конституції України частинами 3-7 такого змісту: «Прийняття нової редакції Конституції ініціюється не менш як трьома мільйонами громадян України, які мають право голосу, Президентом України, народними депутатами України в кількості не менш ніж 2/3 від конституційного складу Верховної Ради України.

Для розробки законопроекту Указом Президента України формується персональний склад Конституційної Асамблеї, яка має розробити повний текст нової редакції Основного Закону не пізніше ніж через 90 календарних днів з моменту винесення відповідного указу.

Законопроект Конституційної Асамблеї розглядається на засіданні Верховної Ради України. Рішення про його схвалення приймається Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу. У разі незгоди з окремими положеннями проекту, Верховна Рада України має їх висловити в письмовій формі та направити в Конституційну Асамблею для вдосконалення проекту, який повторно подається до Верховної Ради України не пізніш ніж через 30 календарних днів. Після повторного голосування народними депутатами України (навіть у разі не набрання 2/3 голосів) проект направляється Президентові України. При цьому Верховна Рада України має право висловити в письмовому вигляді свої зауваження, які разом з текстом проекту будуть

винесені на всеукраїнський референдум. Президент України проголошує всеукраїнський референдум, незалежно від його схвалення Верховною Радою України, щодо схвалення законопроекту.

Законопроект вважається прийнятим, якщо за це проголосувало більше половини учасників референдуму, що взяли участь у голосуванні.

Нова редакція Конституції набирає чинності з дня офіційного оголошення результатів референдуму»;

3) у ст. 14 Закону «Про всеукраїнський референдум» доповнити перелік суб'єктів ініціювання конституційного референдуму таким суб'єктом, як Президент України;

4) встановити юридичну відповідальність для вищих посадових осіб держави за порушення референдного законодавства.

6. Аргументовано, що питання, які виносяться на конституційний референдум, мають перевірятись Конституційним Судом України (а не Президентом чи Центральною виборчою комісією, як визначено в Законі «Про всеукраїнський референдум»). У зв'язку з виявленою невідповідністю Закону приписам Конституції України та загальним принципам рекомендовано викласти ч. 8 ст. 22 Закону «Про всеукраїнський референдум» у такій редакції: «Конституційний Суд України зобов'язаний здійснювати перевірку щодо відповідності Конституції України, законам України питань, які пропонується винести на всеукраїнський референдум, зокрема, за народною ініціативою».

7. Міжнародні документи конституційних референдумів проаналізовано та угруповано в залежності від їх дії в просторі на світові та континентальні (для України – європейські) документи та за ступенем обов'язковості – на обов'язкові та рекомендаційні документи. При подальшому вдосконаленні законодавства України рекомендовано враховувати норми європейських стандартів рекомендаційного характеру в частині єдності форми при постановці питання конституційного референдуму.

8. На підставі дослідження досвіду конституційних референдумів у державах-членах Європейського Союзу виявлено перспективність урахувати при подальшому вдосконаленні українського законодавства про конституційні референдуми питання: а) визначення форми правління та її різновиду на конституційному референдумі (Франція); б) узгодження територіальних питань шляхом прийняття змін до конституції на референдумі (Ірландія); в) формулювання тексту Основного Закону в лаконічний спосіб, що обумовить його стабільність після затвердження на референдумі (Данія). Що стосується досвіду країн-членів ЄС щодо референдумів у цілому, запозичення є перспективним щодо: а) погодження проектів конституційної реформи на референдумах (Франція); б) заохочення територіальних громад до вирішення важливих питань місцевого життя на місцевих референдумах (Бельгія).

9. Як перспективу для подальших досліджень виявлено та сформульовано проблему тлумачення норм, прийнятих на конституційному референдумі, оскільки в разі прийняття нової редакції Конституції або змін до неї автентичного тлумачення прийнятих норм не може бути, при цьому воля Українського народу при прийнятті на всеукраїнському конституційному референдумі змін до Конституції України або її нової редакції може бути спотворена при її офіційному тлумаченні. Формулювання конкретних пропозицій для вирішення цього питання виходить за межі предмета дисертації.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації у фахових виданнях:

1. Бондар М. Ю. Віче як передумова становлення та розвитку референдумів / М. Ю. Бондар // Юрид. вісник. – 2014. – № 2. – С. 38-42.
2. Бондар М. Ю. Конституційний референдум як форма реалізації Українського народу права визначати конституційний лад / М. Ю. Бондар // Наук. вісник Ужгород. нац. ун-ту. Серія: Право. – 2014. – № 27. – С. 87-91.
3. Бондар М. Ю. Міжнародні стандарти конституційних референдумів / М. Ю. Бондар // Альманах міжнар. права. – О., 2015. – Вип. № 7. – С. 42-50.
4. Бондар М. Ю. Принципи конституційних референдумів в Україні [Електронний ресурс] / М. Ю. Бондар // Юрид. наук. електрон. журн. – 2015. – Вип. № 2. – Режим доступу: http://lsej.org.ua/2_2015/10.pdf
5. Бондарь М. Проблемные вопросы всеукраинского референдума 2000 г. / М. Бондарь // *Legea si Viata* : правовой журн. – 2015. – № 12. – С. 28-31.
6. Бондар М. Ю. Особливості проведення конституційного референдуму у Франції 1958 року / М. Ю. Бондар // Прикарпат. юрид. вісник : зб. наук. пр. – Івано-Франківськ, 2016. – Вип. № 1(10). – С. 29-32.

Тези наукових доповідей:

7. Бондар М. Ю. Поняття і сутність конституційних референдумів / М. Ю. Бондар // зб. наук. ст. за матеріалами II Міжнар.-практ. конф. (м. Житомир, 10 квітня 2014 р.). – Житомир, 2014. – 356 с. – С. 50-51.
8. Бондар М. Ю. Зародження конституційних референдумів у XIII–XIX ст. / М. Ю. Бондар // Теорія і практика сучасної юриспруденції : у 2 ч. : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19–20 грудня 2014 р.). – К. : Центр правових наук. досліджень, 2014. – Ч. 1. – 124 с. – С. 6-9.

9. Бондар М. Ю. Правова природа кримського референдуму / М. Ю. Бондар // Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України : у 2 т. : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15–16 травня 2015 р.). – О. : Юрид. літ., 2015. – Т. 1. – 764 с. – С. 299-301.

10. Бондар М. Ю. Конституційний референдум щодо внесення змін до Конституції: теоретично-правові основи в Україні та зарубіжних країнах / М. Ю. Бондар // Актуальні питання розвитку державності та правової системи в сучасній Україні : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 30–31 жовтня 2015 р.). – Запоріжжя : ЗНУ, 2015. – 164 с. – С. 17-20.

11. Бондар М. Ю. Конституційний референдум в республіці Вірменія / М. Ю. Бондар // Юридична наука та практика: виклики сучасних євроінтеграційних процесів : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Братислава, 27–28 листопада 2015 р.). – Bratislava : Paneurópska vysoká škola, 2015. – 260 с. – С. 101-103.

12. Бондар М. Ю. Правові засади конституційних референдумів в країнах Європейського Союзу / М. Ю. Бондар // Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції : у 2 т. : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 20 травня 2016 р.). – О. : Юрид. літ., 2016. – Т. 1. – 676 с. – С. 290-292.

АНОТАЦІЯ

Бондар М. Ю. Конституційний референдум: теорія та практика. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – Національний університет «Одеська юридична академія». – Одеса, 2017.

Дисертація є дослідженням теоретичних і практичних аспектів конституційних референдумів.

У дисертації запропоновано розглядати конституційний референдум у широкому та вузькому розумінні, наведено характерні риси конституційних референдумів, досліджено існуючі класифікації та запропоновано власні.

Проаналізовано українське законодавство та міжнародні документи про конституційні референдуми. Виявлено низку недоліків українського законодавства та запропоновано шляхи його вирішення. Запропоновано порядок прийняття нової редакції Конституції України із застосуванням референдуму, також запропоновано встановити конституційну відповідальність для вищих посадових осіб держави за порушення референдного законодавства.

Досліджено практику проведення конституційних референдумів в Україні та в країнах Європейського Союзу та можливість використання

досвіду зарубіжних країн у процесі вдосконалення українського законодавства про конституційні референдуми. Запропоновано вирішення проблем українського законодавства про конституційні референдуми зокрема та референдуми в цілому з використанням досвіду: а) українського конституційного референдуму 16 квітня 2000 р.; б) зарубіжних країн, зокрема Бельгії, Данії, Ірландії, Франції.

Ключові слова: конституційний референдум, референдум, Український народ, безпосередня демократія, народне волевиявлення, народовладдя.

АННОТАЦІЯ

Бондарь М. Ю. Конституционный референдум: теория и практика. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.02 – конституционное право; муниципальное право. – Национальный университет «Одесская юридическая академия». – Одесса, 2017.

Диссертация является исследованием теоретических и практических аспектов конституционных референдумов.

В диссертации изложены результаты исследования теоретических и практических аспектов конституционных референдумов. В частности, проанализированы характерные черты конституционных референдумов, предложено рассматривать понятие «конституционный референдум» в широком и узком смысле. Узкое понимание конституционного референдума основано на нормах Закона Украины «О всеукраинском референдуме», широкое понимание конституционного референдума позволяет определить всеукраинский референдум 1 декабря 1991 г. именно как конституционный референдум, в связи с его опосредованным влиянием на содержание Основного Закона Украины, и применить положительный опыт его проведения для дальнейшего доктринального исследования конституционных референдумов.

В работе впервые представлена классификация изменений и дополнений в Конституцию Украины в зависимости от порядка их принятия на: 1) изменения и дополнения, которые не нуждаются в проведении референдума; 2) изменения и дополнения, требующие обязательного проведения референдума. Кроме того, исследованы существующие виды конституционных референдумов и предложено классифицировать конституционные референдумы в зависимости от содержания вопроса, выносимого на всеукраинский конституционный референдум, на:

– референдум, на котором принимается новая редакция Конституции (конституционный референдум по полному пересмотру Конституции);

– референдум, который вносит изменения в Конституцию:

а) об изменениях в четко определенных самой Конституцией положениях – обязательность такого референдума вызвана обязательственной нормой, содержащейся в Основном Законе государства;

б) о пересмотре любого положения Конституции – Основной Закон государства обязывает проводить референдум при внесении любых изменений в Конституцию.

Также предложена классификация конституционных референдумов в зависимости от необходимости предоставления их решениям правовой формы на: а) прямые, решение которых не требует нормативного оформления (утверждение парламентом, другим органом или органами публичной власти); б) опосредованные.

Проанализировано украинское законодательство и международные документы о конституционных референдумах. Выявлен ряд недостатков украинского законодательства и предложены пути их решения. Предложен авторский порядок принятия новой редакции Конституции Украины с применением референдума, внесения изменений в Конституцию Украины относительно закрепления порядка ее принятия, расширения перечня норм Основного Закона, в которые необходимо вносить изменения с обязательным проведением референдума, а также предложено установить конституционную ответственность для высших должностных лиц государства за нарушение референдного законодательства в виде досрочного прекращения полномочий должностного лица или органа государственной власти.

Аргументирован предлагаемый автором порядок принятия новой редакции Конституции Украины с применением референдума, который включает свои собственные стадии: а) инициирование принятия новой редакции Конституции Украины и формирование Конституционной Ассамблеи; б) разработка текста новой редакции Конституции Украины Конституционной Ассамблеей; в) голосование за проект Конституции Украины в Верховной Раде Украины; г) проведение референдума для одобрения проекта Конституции Украины; д) вступление в законную силу Конституции Украины.

Исследована практика проведения конституционных референдумов в Украине и в странах Европейского Союза и возможность использования опыта зарубежных стран в процессе усовершенствования украинского законодательства о конституционных референдумах. Предложено решение проблем украинского законодательства о конституционных референдумах в частности и референдумах в целом с использованием опыта: а) украинского конституционного референдума 16 апреля 2000 г.; б) конституционных референдумов зарубежных стран, в частности Бельгии, Дании, Ирландии, Франции.

Как перспективу для дальнейших исследований, выделено проблему толкования норм Основного Закона, принятых на референдуме.

Ключевые слова: конституционный референдум, референдум, Украинский народ, непосредственная демократия, народное волеизъявление, народовластие.

SUMMARY

Bondar M. Constitutional Referendum: Theory and Practice. – Manuscript.

The thesis for the degree of Ph.D. (law), specialty 12.00.02 – constitutional law; municipal law. – National University «Odessa Law Academy». – Odessa, 2017.

The thesis is a study of the theoretical and practical aspects of the constitutional referendums in Ukraine and in the foreign countries.

The author proposes to see the constitutional referendums in the broad and the narrow aspects. The author proposes the definition of the term «constitutional referendum in the broad aspect» and «constitutional referendum in the narrow aspect». After that the author works out the characteristics of the constitutional referendum and researches the existing classification of the referendums. Based on this information, the author proposes more classifications of the constitutional referendums, introducing some new grounds for them.

After that the author analyses the Ukrainian legislation and international standards on constitutional referendums. Using this information, the author reveals the number of shortcomings of the Ukrainian legislation and the ways of its settlement, including the procedure of the new Constitution of Ukraine's adoption using the referendum and the establishing of the legal responsibility for senior government officials for violation of the referendum law.

The author investigates the practice of constitutional referendums in Ukraine and in the European Union's members. A lot of attention is paid to the possibility of using the experience of foreign countries in the improvement of Ukrainian legislation on constitutional referendums. The author forms some proposals for the Ukrainian legislation on referendums in general and on constitutional referendums in particular. These proposals are based on the historical experience of the Ukrainian constitutional referendum (April, 16, 2000) and on the modern experience of the foreign countries, including France, Denmark, Ireland and Belgium.

Keywords: constitutional referendum, referendum, Ukrainian nation, direct democracy, democracy, the rule of people.

Підписано до друку 20.02.2017.
Формат 60х90/16. Ум.-друк. арк. 0,9. Наклад 100 прим.

Видавець і виготовлювач ІПП «Фенікс»
Свідцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.2002 р.
65009, м. Одеса, вул. Зоопаркова, 25. Тел. 7777-591.